

УДК 343.98:122

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.15.20>

ПОНЯТТЯ «ДЕТЕРМІНІЗМ»: МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Демидова Євгенія Євгенівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна)

У статті розглядається поняття і ознаки детермінізму. Проаналізовано різні підходи науковців до визначення змісту детермінізму як одного з найбільш спірних у неklasичній і посткласичній філософії понять. Встановлено, що деякі автори у своїх роботах підмінюють детермінізм поняттям причинності.

У роботі виділено основні ознаки детермінізму та сформульовано його авторське визначення. Обґрунтовано, що «залежність» необхідно визнавати узагальнюючою ознакою детермінації виключно в причинно-наслідкових відносинах. На підставі аналізу наукової літератури та прикладів із практики встановлено, що залежність між явищами не є гарантом наявності детермінації, оскільки ймовірнісна залежність, в тому числі кореляційна, може бути і не детермінованою, наявність залежностей між явищами не визначає наявності детермінації.

Стверджується, що детермінація також характеризується такою узагальнюючою ознакою як «зв'язок» між явищами або процесами. Вона може бути односторонньою, двосторонньою або багатосторонньою. При цьому некоректно визначати детермінацію з використанням поняття «взаємозв'язок», а також словосполучення «загальний взаємозв'язок», оскільки при такому підході до розуміння детермінації випадкові фактори (обставини), які породжують наслідки і є зумовленими ними, знаходяться поза межами детермінованого відношення. Це значно обмежує зміст поняття «детермінізм» і в криміналістичній площині може призвести до помилкових гіпотез. При цьому встановлено, що причинно-наслідковим відносинам здебільшого притаманний не менше ніж двосторонній зв'язок (залежність) між причиною і наслідком.

Виявлено багатозначність форм детермінації, де причинність є однією з них. При цьому детермінація може бути: 1) причинною, 2) ймовірнісною (альтернативність варіантів причинної та безпричинної детермінації) і 3) безпричинною.

Ключові слова: детермінізм, детермінаційне відношення, залежність, випадковість, можлива залежність.

THE CONCEPT OF “DETERMINISM”: INTERDISCIPLINARY AND CRIMINALISTIC PROBLEMS OF DEFINITION

Demidova Yevheniia Yevheniivna,
Candidate of Law Sciences,
Associate Professor at the Department
of Criminalistics
(Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine)

The concept and features of determinism are considered in the article. Different approaches of scientists to the definition of the content of determinism as one of the most controversial concepts in non-classical and post-classical philosophy are analyzed. It is established that some criminologists in their works replace determinism with the concept of causality.

The main features of determinism are highlighted in the work and its author's definition is formulated. It is substantiated that “dependence” should be recognized as a generalizing sign of determination only in causal relations. Based on the analysis of scientific literature and examples from practice, it is established that the presence of dependence between phenomena is not a guarantee of determination, because, firstly, the probabilistic dependence, including correlation, may not be deterministic, and secondly, the presence of dependencies between phenomena does not determine the presence of determination.

It is argued that determination is also characterized by such a generalizing feature as the “connection” between phenomena or processes, which may be unilateral, bilateral or multilateral. It is considered incorrect to define determination using the concept of “relationship”, as well as the phrase “general relationship”, because in this approach to understanding the determination of random factors (circumstances) that give rise to consequences and therefore caused by them, are outside the deterministic relation. This significantly limits the meaning of the term “determinism” and in the forensic field can lead to erroneous hypotheses. It is established that the causal relationship is characterized, as a rule, not less than a two-way relationship (dependence) between cause and effect.

The ambiguity of the forms of determination is revealed, where causality is one of them. The determination can be: 1) causal, 2) probabilistic (alternatives of causal and causeless determination), 3) causeless.

Key words: determinism, determination relation, dependence, accident, possible dependence.

Постановка проблеми. Протягом декількох століть серед філософів, фізиків, математиків, криміналістів і представників інших наук і дисциплін триває дискусія щодо поняття «детермінізм» і розуміння його змісту. Особливої актуальності набуває це питання в умовах науково-технічного прогресу і появи нових, модернізованих злочинів, необхідності вдосконалення криміналістичних знань при розслідуванні злочинів і встановленні зв'язку між явищами і процесами (подіями), що відбулися, відбуваються, а також прогножуються.

Актуальність теми дослідження. Детермінізм, що визнається найважливішим світоглядним вченням, в умовах науково-технічного прогресу залишається актуальною проблемою багатьох наук і дисциплін, в тому числі предметом (складовою частиною предмета) яких є розслідування злочинів і встановлення зв'язку між явищами та процесами, що відбулися, відбуваються або прогножуються. Однак нині відсутнє загальноприйняте сприйняття понять «детермінізм», «детермінація» з властивою

їм термінологічною неоднозначністю і багатоваріантністю розуміння, в тому числі детермінаційне відношення.

Стан дослідження. Поняття «детермінації» вважають одним із найбільш спірних у неklasичній і постklasичній філософії [1, с. 189, 190]. Дослідники в сфері різних наук і дисциплін пропонують різні трактування детермінізму і його ознак, що вимагає їх розгляду та аналізу з метою нарощування, а також поглиблення наукових знань щодо парадигми детермінізму.

Мета і завдання статті полягають у розгляді різних наукових позицій щодо поняття «детермінізм» і формулювання його визначення в авторському розумінні.

Виклад основного матеріалу. Злочин не можливо досліджувати без урахування таких філософських категорій як детермінізм і причинність [2, с. 165]. При цьому необхідно пам'ятати, що перші уявлення про зв'язок між явищами і подіями базуються на повсякденному житті людей, що відображається в стародавньому вислові: ніщо не виникає з нічого і не перетворюється в ніщо. Тобто все те, що відбувається у світі, є детермінованим, зумовленим.

Підкреслюючи важливість детермінізму для розслідування злочинів, деякі криміналісти підміняють детермінізм поняттям причинності. Так, О.П. Грибунов зазначає, що детермінізм означає загальну зумовленість явищ і процесів, в основі якої лежить причинна продуктивність, де одна подія породжує іншу [3, с. 53]. Чи є обґрунтованим таке розуміння взаємозв'язку детермінізму і причинності? Відповідь на це питання спробуємо сформулювати в процесі проведеного дослідження.

У наукових працях філософів зустрічаються різні підходи до визначення детермінізму: як «існування універсального взаємозв'язку і заперечення існування будь-яких явищ і речей поза цим універсальним взаємозв'язком» [4, с. 8]; як «відношення, що виражає залежність речей (властивостей речей, відносин між ними, подій, процесів, станів) у їх існуванні та зміні від будь-яких факторів» [5, с. 44–45].

З огляду на те, що для абстрактних об'єктів замість суті природніше говорити про деяку сукупність основних ознак, І.В. Шаталович бачить під змістом ідеї детермінізму сукупність (систему) ознак, що належать до категорій необхідності, причинності, зумовленості, визначеності, закономірності, пов'язаності. Для оперування зазначеною кількістю ознак він виділяє узагальнюючу ознаку – «залежність» [1, с. 191–192].

В якості додаткової аргументації визнання залежності узагальнюючою ознакою детермінізму В.І. Шаталович наводить визначення цього поняття іншими дослідниками: детермінізм є філософським вченням про залежність речей, подій, процесів, станів від тих факторів, якими вони визначені у своєму існуванні і зміні, які відповідають за ознаки, що їх характеризують (Я.Ф. Аскін з уточненою його позицією, наведеною вище); детермінація – це реально існуюча система залежностей явища від будь-яких факторів об'єктивного або суб'єктивного порядку. Ці фактори зумовлюють, обмежують, слугують підставою для виникнення цього явища або виробляють його (Л.А. Микешина). Однак наведені розуміння детермінізму з такими узагальнюючими ознаками як «залежність» або «взаємозв'язок» не є безперечними.

Ознака «залежність», на наш погляд, є узагальнюючою відносно причинної детермінації у всіх її виявах. Так, щодо причинної детермінації і йдеться у наведених судженнях В.І. Шаталович, Я.Ф. Аскіна і Л.А. Микешина. Такий висновок підтверджується також положенням з іншого джерела. У книзі «Теорія організації» автори роз'яснюють, що «залежність – це відношення одного явища до іншого як наслідку до причини» [6]. Хоча далі відповідно до цілей своєї наукової роботи ми пропонуємо такі види залежностей, які вимагають критичного осмислення.

Різновидами залежностей у наведеній вище «Теорії організації» визнаються: 1) об'єктивні (формується незалежно від волі і бажання людей) і суб'єктивні (виробляються керівником або фахівцем за обмежений час для реалізації цілей організації); 2) короточасні (залежність понаднормової продуктивності праці) і довготривалі (залежність заробітної плати працівника від його особистої продуктивності); 3) моральні (пов'язані із дотриманням у суспільстві норм поведінки) і аморальні (пов'язані зі звичаями, які порушують міжнародні права людини); 4) загальні і приватні; 5) детерміновані і ймовірнісні [6]. Необхідно звернути увагу, що при такому розумінні видів залежностей детерміновані залежності відокремлені від ймовірнісних.

Аналіз зазначених підходів тлумачення залежностей свідчить про презентацію авторами наявності не тільки причинно-наслідкових відносин, а й їх розподіл на детерміновані і ймовірнісні залежності. Такий поділ залежностей вимагає теоретичного і практичного осмислення відносно конкретних ситуацій. Так, може мати місце кореляційна залежність – це ймовірнісна залежність між величинами, яка виникає тоді, коли одна з величин залежить не тільки від другої, але і від низки випадкових факторів, або коли серед умов, від яких залежать обидві величини, є загальні для них обох умови. Така ймовірнісна залежність може бути детермінованою, але виникає питання щодо можливості визначення таких відношень як причинно-наслідкові.

Розглянемо сформульовану гіпотезу відносно можливих ситуацій під час розслідування злочину. Наприклад, гр. С. вчинив постріл із пістолету в область серця гр. П., після чого настала смерть потерпілого, викликана розривом аорти і остаточною зупинкою серця. При констатації таких фактів у висновку судово-медичної експертизи є підстави стверджувати про наявність відносин причинно-наслідкового зв'язку з детермінованою залежністю.

Кореляційна ймовірнісна залежність може мати місце, наприклад, у разі настання смерті гр. П. від стресової ситуації, створеної гр. С. А саме, коли він застосував вогнепальну зброю, у результаті чого створив загрозу для життя гр. П. У такому випадку фактором, що викликав смерть потерпілого, буде не попадання кулі в область серця, а, наприклад, обширний інфаркт міокарда, породжений захворюванням серця у гр. П., що мав місце до вчинення злочину, а також перенесений потерпілим стрес.

У такому випадку смерть гр. П. настала саме від інфаркту, а стресова ситуація виступила своєрідним «каталізатором» для її настання. Залежність між діями гр. С. і смертю гр. П. має місце, однак вона кореляційна і ймовірнісна (наявність обставини у вигляді захворювання серця у потерпілого є необхідною, але недостатньою умовою для настання смерті такої особи). Іншими словами можна сказати, що має місце «неповна» (необхідна, але недостатня) детермінація, що охоплюється поняттям «ймовірнісна залежність», що виходить за межі детермінації.

Можна стверджувати, що залежність є узагальнюючою ознакою детермінації, яка розглядається в межах причинно-наслідкових відносин. Однак необхідно враховувати, що ймовірнісна залежність, у тому числі кореляційна, може бути і не детермінованою. Крім того, наявність залежностей між явищами не визначає наявність детермінації.

Ознака «взаємозв'язку», яка застосовується у деяких визначеннях детермінізму, також означає наявність взаємної залежності явищ і процесів у відносинах. Однак при такому підході до розуміння детермінації випадкові фактори (обставини), які породжують наслідки і є зумовленими ними, знаходяться поза межами детермінованого відношення. Це значно обмежує зміст поняття «детермінізм» і в криміналістичній площині може призвести до помилкових гіпотез, версій, до неповного розслідування злочину тощо.

Поняття «детермінізм» походить від латинського *determinare* і означає «визначати», «виділяти». На цьому етапі дослідження правильним є розуміння того, що детермінізм – це вчення про загальну зумовленість явищ і подій [7].

У науковій літературі вказується, що сучасне уявлення про детермінізм виражається у принципі загального взаємозв'язку явищ і подій; принципі причинності; у принципі різноманітності форм детермінації; у принципі закономірності [7]. Як стверджує О.Н. Стрельцов, принцип взаємозв'язку явищ носить загальний характер і виражає не ізольованість явищ і подій один від одного. Надане твердження вимагає уточнення. Більш аргументованим, на наш погляд, є визначення детермінізму за допомогою принципу загального зв'язку, а не принципу загального взаємозв'язку. Оскільки принцип загального взаємозв'язку виявляється при наявності двосторонніх або більш багатосторонніх відносин.

Принцип причинності, на думку О.Н. Стрельцова, встановлює, що між усіма явищами і подіями існують відносини причини і наслідків. При цьому в сучасності детермінізм як причинність є лише одним із багатьох типів зв'язку між явищами [7]. На цьому етапі дослідження з такою позицією щодо детермінізму ми погоджуємося, оскільки йдеться саме про зв'язок, а не про взаємозв'язок, що було б некоректним у контексті визначення загального поняття детермінізму.

Як підкреслює філософ-дослідник О.Н. Стрельцов, механістичний детермінізм неправильно ототожнював два поняття – причинність і необхідність, незважаючи на випадковість. Сучасний детермінізм визнає об'єктивний характер випадковості. Причинно-зумовленими є не тільки необхідні, але й випадкові явища. Випадкові події можуть відбутися або не відбутися, це залежить від сукупності умов [7]. Уточнимо, що такі умови знаходяться, на наш погляд, поза причинно-наслідковими відносинами і є відокремленими від причини умовами, хоча такі умови можуть бути причиною, але в іншому причинно-наслідковому відношенні. Більш детальний розгляд питання про випадковість виходить за межі предмета цього дослідження.

Як один із критеріїв, що відрізняє детермінізм і причинність, можна розглядати принцип різноманітності форм детермінації (з огляду на наведені міркування О.Н. Стрельцова), що зводиться до того, що: 1) все різноманіття взаємодій між явищами неправильно зводити тільки до відносин причина – наслідок; 2) у непричинних відносинах відсутнє відношення породження; 3) це можуть бути:

– функціональні зв'язки, за яких явища і події співіснують у часі, зв'язок між ними є необхідним, але відносин генетичного породження немає. Прикладом функціонального зв'язку є відношення між масою і енергією, яке виражається відомою формулою $E = mc^2$. Ні маса, ні енергія не породжують один одного, але між ними встановлений загальний і закономірний зв'язок;

– зв'язки між різними станами одного і того ж об'єкта, які визначають один одного, але не породжують, як у випадку з причинами;

– умовна детермінація, за якої зміни відбуваються не тільки в силу певних причин, а й завдяки супутнім обставинам; при зміні умов наслідки, викликані однією і тією ж причиною, можуть бути іншими, крім того, умови можуть перешкоджати дії причини і появі наслідку;

– ймовірнісна детермінація, на відміну від причинної, не є однозначною, тобто існує кілька варіантів розвитку ситуації, реалізуються тільки ті можливості, для яких склалися необхідні умови;

– цільова детермінація – особливий тип детермінації в суспільстві і у культурі, пов'язаний із діяльністю людини, коли з'являється зворотна дія наслідку на причину, а загальною причиною змін є попередня, яка породжує не причину, а мету, до якої прагне людина.

Визнання причини як однієї з категорій детермінації характерне багатьом філософам і правознавцям. Одна з перших класифікацій відносин детермінації була представлена М. Бунге. Він вважав: «Все, що потрібно для відстоювання детермінізму в загальному сенсі, – це дотримуватися гіпотези, що події відбуваються одним або кількома детермінованими шляхами, що такі шляхи становлення не довільні, а закономірні і що процеси, за допомогою яких кожен предмет набуває своїх характерних рис, розвиваються з передіснуючих умов» [8, с. 26].

М. Бунге пропонує такий приблизний перелік цих категорій. Кількісна самодетермінація: детермінація подальшого попереднім; причинна детермінація, або заподіяння: детермінація дії за допомогою діючої (зовнішньої) причини; взаємодія (взаємна причинність, або функціональна взаємозалежність): детермінація наслідку взаємною дією; механічна детермінація подальшого попереднім здебільшого із додаванням діючих причин і взаємних дій; статистична детермінація кінцевого результату об'єднаною дією незалежних або майже незалежних сутностей; структурна детермінація частин цілим і навпаки; телеологічна детермінація засобів цілями і завданнями; діалектична детермінація (або якісна самодетермінація) усього процесу внутрішньою «боротьбою» і подальшим кінцевим синтезом його істотних протилежних компонентів [9, с. 485–486]. У той же час він підкреслює, що зазначені типи детермінації не зводяться один до одного, вони пов'язані між собою і утворюють деяку ієрархію, в якій не виявлено відносин субординації [10].

Здається справедливим висновок В.П. Огороднікова про те, що «причинна детермінація – основа процесу реалізації можливості, його головний детермінуючий фактор, але було б великою помилкою звести всю систему детермінації до одного причинного фактору, ототожнити детермінацію з причинністю» [11, с. 80–81].

Зазначене вище підтверджує багатозначність форм детермінації, де причинність є однією з них або іншою з них, якщо причинність є альтернативною або складовою частиною іншої форми детермінації. При цьому детермінація може бути: 1) причинною, 2) ймовірнісною (альтернативність варіантів причинної та безпричинної детермінації), 3) іншою безпричинною.

Висновки. Викладене дозволяє сформулювати такі основні висновки і перспективи:

1. Знайшло підтвердження розуміння детермінізму як вчення у вигляді сукупності наукових знань про загальну причинну і безпричинну зумовленість явищ і процесів.

2. Поняття «детермінація» є зв'язком явищ і процесів причинного (породженого), безпричинного (випадкового) і змішаного (ймовірнісного) факторів з наявністю альтернативних варіантів причинної і безпричинної детермінації. При цьому некоректно визначати детермінацію з використанням поняття «взаємозв'язок», а також словосполучення «загальний взаємозв'язок».

3. Залежність є узагальнюючою ознакою детермінації, що розглядається в межах причинно-наслідкових відносин. При цьому ймовірнісна залежність, в тому числі кореляційна, може бути і не детермінованою, а наявністю залежностей між явищами не є гарантуючою ознакою детермінації.

4. Детермінація характеризується такою узагальнюючою ознакою як «зв'язок» між явищами або процесами, яка може бути односторонньою, двосторонньою або багатосторонньою. При цьому причинно-наслідковому відношенню здебільшого притаманне не менше ніж двосторонній зв'язок (залежність) між причиною і наслідком.

Список використаних джерел:

1. Шаталович И.В. Понятие детерминизм: к проблеме определения и классификации. *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряниці*. 2014. С. 189–196.
2. Князьков А.С. Криминалистика : курс лекций. Томск : ТМЛ-Пресс, 2008. 1128 с.
3. Грибунов О.П. Философские и криминологические аспекты теории причинности. *Причинность в криминалистике* : сборник научно-практических статей / под общей редакцией проф. И.М. Комарова. Москва : Юрлитинформ, 2018. 248 с.
4. Кедров Б.М. Научная концепция детерминизма. Советский детерминизм, законы природы. Москва : Мысль, 1973. С. 8–10.
5. Аскин Я.Ф. К вопросу о категориях детерминизма. Современный детерминизм и наука. Т. 1. Новосибирск, 1975. 704 с.
6. Парахина В.Н., Федоренко Т.М., Шацкая Е.Ю. Теория организации / под общ. ред. В.Н. Парахиной. Москва : Литагент «Кнорус». URL: <https://wm-help.net/lib/b/book/2343932157/49>.
7. Стрельник О.Н. Основи філософії. [Детермінізм і індетермінізм поняття причинності]. URL: https://stud.com.ua/57187/filosofiya/determinizm_indeterminizm_ponyattya_prichinnosti.
8. Бунге М. Причинность. Место принципа причинности в современной науке. Москва : Изд. иностр. лит., 1962. 512 с.
9. Бунге М. Спектр категорий детерминации. Хрестоматия по философии / Сост. Алексеев П.В., Панин А.В. Москва : Проспект, 1997. 576 с.
10. Безпрозванный Д.Б. Детерминация правовых предписаний. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/determinatsiya-pravov-h-predpisaniy.pdf>.
11. Огородников В.П. Познание необходимости. Детерминизм как принцип научного мировоззрения. М., 1985. С. 80–81.